

JOSÉ MARTI NEMZETESZMÉJE

José Martí (1853–95) halála óta „Apostolnak” nevezik Kubában. Nehéz leírni azt a szeretetet és büszkeséget, amivel egy egész nép övezi alakját; leginkább ahhoz fogható, ahogyan Lenin emlékét őrzik a Szovjetunióban egyszerű emberek tízmilliói.

Martí kamaszként élte meg az 1868–78-as első (más néven: Tíz éves) függetlenségi háború kirobbanását; s 18 éves sem volt, amikor 1870-ben egy elfogott leveléért kényszermunkára majd száműzetésre ítélte a gyarmati hatalom. Rövid élete hátralevő részéből másfél évet sem töltött Kubában: azt is három részletben. De mióta szinte gyerekfejjel elkötelezte magát nemzete szabadsága mellett, sosem szűnt meg kapcsolata a hazai valósággal. Élete¹ összeforrt az újabb szabadságharc előkészítésével. Az emigrációban ő kovácsolta össze a függetlenségi erők nemzeti egységét. Amikor 1895-ben kitört a második függetlenségi háború, illegálisan Kubába ment. Beteg testét gyötörve vállalta a kemény expedíciót; s bár kortársai szerint jószerével egy puskát sem tudott elsütni, május 19-én rohamra ment a szabadságharcosok Dos Ríos-i táborán rajtaütő spanyol csapat ellen. Itt érte a halál...

A függetlenségi ügy iránti hűsége, erkölcsi-politikai tisztasága, hősi halála maga is indokolja nemzete tiszteletét. Ám Kuba e legnagyobb fia sokirányú tehetséggel megáldott, egyetemes érdeklődésű alkotó is volt, aki költőként és publicistaként a szépirodalomban, a politikai irodalomban, a műbírálóban, a pedagógiában stb. egyaránt időtálló értéket hagyott az utókorra. Legmaradandóbb társadalmi-politikai eszméi – melyek a Fidel Castro vezette kubai forradalmárok, s részben más mai latin-amerikai haladó erők eszmetárát is gazdagították – elválaszthatatlanok a függetlenségért küzdő Kuba előtt álló feladatokról. Alapjában a „nemzeteszmé” fogalmkörébe sorolhatók, bár a szűken vett „nemzeti” témánál sokkalta tágabb szférát fognak át. Az alábbiakban ezeket körvonalazzuk. De mivel Martí életműve a kubai nemzet születésének eszmei-ideológiai „tetőzése”, előljáróban jelezni kell e hosszú, viszontagságos folyamat főbb specifikumait is. ●

1. A kubai nemzetté válás néhány sajátos vonása

Mióta beszélhetünk „kubai nemzetről”? A KKP I. Kongresszusán elő-

terjesztett *Pragmatikus Platform-tervezet* a kubai történetírás felfogásával összhangban megállapítja, hogy „már 1867 körül beérett a kubai nemzet-mivolt kialakulásának folyamata”, s az 1868–78-as függetlenségi háború „a kubai nemzet megszilárdulásához vezetett”.^{1/a}

Sergio Aguirre kubai történész a következőkben látja a Tízéves Háború nemzetformáló jelentőségét: 1. a függetlenségi és a rabszolgafelszabadító eszmék „egyetlen forradalmi áramlatban” találkoznak, ami a különböző bőrszínű emberek testvériesülésének döntő lépése volt; 2. a háború megteremtette a nemzetet „a maga jogi struktúrájában” (a köztársaságot kikiáltó függetlenségi erők kormányzati-közigazgatási szervei, alkotmány stb.); 3. „nemzeti büszkeséget adott” a kubaiaknak: a függetlenségért életüket áldozó hősök „népe már nem egyszerűen nemzetiség volt: nemzet volt”.²

Anélkül, hogy lebecsülnénk e tényezőknek a kubai nemzet születésében, s főleg a nemzeti függetlenségi harcban betöltött szerepét, evidens: e kritériumok annyira eltérnek a marxista nemzetelméletben alapvetőként megjelölt faktoroktól, hogy e nyomon nemigen találunk „közös nyelvet” kubai kollégáinkkal a nemzettéválás és nemzet-mivolt kubai specifikumainak értelmezéséhez.

Sokkal „ismerősebb” a marxista irodalmon felnőtt magyar olvasó számára Carlos Chain *A kubai nemzet kialakulása* c. könyvének megközelítése. Ez ugyancsak 1868–78-ra teszi a döntő szakaszt, s így érvel: a nemzet-mivolt Sztálin ismert definíciójában megjelölt feltételeinek többsége – az emberi, területi, nyelvi, kulturális közösség – már létrejött az előző évszázadokban ill. évtizedekben, s „a nemzetiség ... csak a kapitalizmus benyomulását várta, hogy nemzetté váljék”; a háború pedig a rabszolgaság eltörlésével, a tradicionális földbirtokos osztály nagyrészeének elsöprésével megnyitotta a terepet a kubai, spanyol és észak-amerikai tőkére épülő kubai kapitalizmus, „a gazdasági élet közössége” számára.³

Chain inkább magyarázza, nem értelmezi a kubai nemzet születését; inkább a sztálini definíció ismérveit „keresi vissza”, s kevésbé fordít gondot ezek kubai megnyilvánulásának specifikumaira. Pedig bőven vannak ilyenek! Sztálin szerint „A nemzet az emberek történelmileg kialakult, tartós közössége, mely a nyelvnek, a területnek, a gazdasági életnek és a kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkatnak közössége alapján keletkezett.”⁴ Ha ezt Kubára alkalmazzuk, már az első pont megtorpant. Mert okkal beszélhetünk „emberek tartós közösségéről” Európában, ahol évszázadok óta helyben lakó tartományi, nemzetiségi közösségeket egyesített nemzetté a burzsoázia. No de Kubában? Itt a népesség 1774–1841 között 5,9-szeresre,

171.520-ról 1.007.624-re nőtt nem a természetes népszaporulat, hanem részint európai származásúak bevándorlása, s főleg afrikai rabszolgák behurcolása révén: 1800–1865 között pl. egyes becslések szerint 800.000, más források szerint „csak” 384.416 rabszolga került Kubába. A területi közösség adott volt, és adott lett a közös nyelv is: a behurcoltak hamar megtanultak spanyolul, hiszen afrikai anyanyelveiken egymással sem érintkezhettek. De nyilvánvalóan az európai „képlettől” eltérően vetődött fel „a kultúra, a lelki alkat közössége” is Kubában, ahol a lakosság jókora hányadát elsőgenerációs behurcoltak és bevándoroltak alkották.

E problémákra utalva nem a kubai nemzet korabeli létrejöttének tényét kérdőjelezzük meg. (Annál kevésbé, mert vitathatatlan, hogy bizonyos értelemben vett – kreol⁵ – „nemzeti kultúra” már a 19. század elején volt Kubában; s főleg az, hogy a Tízéves Háborúban minden itt élő etnikum, nemzetiség képviselői harcoltak a spanyol gyarmatosítók ellen.) De jelezni kell, hogy a kubai nemzettéválás – s e nemzet mint „kompozíció” – alapvető vonásokban eltér a marxista tudományban leginkább feltárt nyugat- és kelet-európai folyamattól.

Még szembeötlőbb az eltérés, ha a gazdasági, társadalmi gyökereket vizsgáljuk. A kiváló magyar hispanista Wittman Tibor „rendkívül tanulságosnak” ítélte Kuba példáját, mert „társadalmi életében valamennyi kulcs-tényező – a kereskedelmi tőke, az állam, az árak, stb. – másként működik, mint az európai manufaktúra-korszak meghatározó tényezői”⁶. E „másféleség” és történelmi következményei módszeres áttekintésére itt nincs mód. (Annál kevésbé, mert a kubai fejlődés történeti-gazdaságtörténeti elemzésében is vannak még tisztázatlan pontok, a nemzettéválás szemszögéből pedig még inkább.) Csak néhány alapvetőnek ítélt „tényező” felvillantására szorítkozhatunk.

a) *A kubai gazdaság világgpiacra orientáltságáról.* „A kapitalizmus benyomulása”, amire Chain utalt, önmagában keveset mond. A kérdés: milyen volt ez a kapitalizmus? S ez a téma a Tízéves Háborúnál jóval távolabbi múltba vezet vissza. Wittman mint „az egyaránt világgpiacra irányult ültetvényes gazdaság és parcellás kereskedelmi termelés gazdasági erőinek csataterét” jellemezte a 17–18. századi Kuba gazdaságát;⁷ s a harc a 18–19. század fordulójától mind inkább a cukornádtermelő ültetvény javára dőlt el.

Mint Le Riverend gazdaságtörténeti monográfiájából kitűnik, a 18. század vége felé Kubában egyértelműen a „külkereskedelmi mezőgazdaság” szerepe nőtt a hazai szükségleteket kielégítő termelő tevékenységgel szem-

ben. E tendenciának döntő lökést adott a haiti forradalom (1791–1804), mely konjunktúrát teremtett a kubai cukor számára; és az, hogy bővült a függetlenné vált Egyesült Államokkal a kereskedelem. A századfordulón Kuba „hirtelen exportőrországgá vált”: minden eddiginél nagyobb mértékben függött a kivitelről.⁸

A gyorsan növekvő népesség ill. a cukortermelés ipari szükségletei ki-termelték annak igényét, hogy a hagyományos gazdasági ágak (cukor, do-hány, állattenyésztés stb.) mellett továbbfejlődjenek egyes eddigi helyi piac-
ra termelő iparágak, sőt megjelenjenek a modern ipar elemei is. Az iparosodási tendencia az 1830-as évektől nyomon követhető; s bár súly a 1837–68-as időszakban meg sem közelítette a cukoriparét, Le Riverend örömmel üdvözli, mint a gyarmati gazdaság egy lehetséges új útjának „nyitányát”.⁹ Számos itt nem részletezhető körülmény azonban hosszabb távon nem kedvezett e törekvések megizmosodásának. Már ekkor kitapintható, hogy az iparosodás Kubában csak a fejlettebb országokból érkező import „szélar-nyékában” húzódnak meg, nem válhatott a nemzetgazdaság dinamikáló tényezőjévé.

Mindez azt sejteti, s más tapasztalatok is megerősítik, hogy a kubai nemzet születésében korántsem volt olyan horderejű hajtóerő a hazai burzsoáziának a nemzeti piac biztosítására irányuló törekvése, mint Nyugat- és Kelet-Európában, ahol (más-más történelmi korszakban, más módon és fel-tételek között, de egyaránt) a nemzettéválás meghatározó súlyú tényezője volt a hazai piac megszerzése és védelme.¹⁰ A gyarmati Kuba uralkodó osztályai — a kreol nagybirtokosság és kereskedőréteg, a cukorburzsoázia — fő-leg a szabad külkereskedelemtől szálltak síkra a gyarmati kötöttségek, ill. az anyaország kereskedelmi kiváltságai ellen.

Az eddigiek egyfajta magyarázatot adnak arra is, hogy az európai ér-telemben vett „igazi” nacionalizmus a maga (akár progresszív, akár regresz-szív tartalmú) elkülönülési törekvéssel alapján sosem állt eltörőben a ku-bai uralkodó osztályok ideológiájában: a (kül)piac számukra olyan „iskola” volt, ahol nem nacionalizmust, inkább nemzeti közömbösséget tanultak.¹¹

b) *Kuba lakóinak nemzetté integrálódásáról.* A cukortermelő gazdál-kodás uralkodóvá válása — melynek „emberi fűtőanyaga” az 1880-as évek közepéig az ültetvényen és az ingenión (a.m. cukorgyár) robotoló rabszolga volt — aláhúzta és kiélezte a kubai nemzettéválás egy sajátos emberi-társadal-mi specifikumát: a különböző etnikumok együttélésének, nemzetté integrálódásának problematikáját.

A marxista nemzetelmélet nem „faji” (etnikai, rassz-) alapon definiálja a nemzetet; s álláspontja helyességét az antropológiai atlasz meggyőzően igazolja. Kubában – ahol a sziget felfedezése óta külső fizikai jegyekben szembetűnően eltérő fő rasszok kerültek össze – a progresszív társadalomtudomány századunk elejétől éppen a rasszok keveredésében („meszticizálódás”) és eltérő kultúráik kölcsönös áthatásában („transzkulturáció”) látja az ún. „kubai nemzeti jelleg” döntő ismervét: elég a méltán nemzetközi hírnű kubai etnológus, a „transzkulturáció” fogalmát kimunkáló Fernando Ortiz (1881–1969) életművére utalni. Hogyan értelmezhető ez a folyamat?

A rasszok s kultúráik keveredése találkozásuk pillanatában megindult. Ebből kiindulva, s tekintetbe véve, hogy 1800-ig Kubában aránylag magas volt a szabad színesbőrűek aránya, Chain kifejti, hogy „a nemzetiség embriójaként” tételezett 17–18. századi kubai esetében „nem számít, hogy az ő gallego, kasztíliai, baszk ... vagy afrikai”. Azaz szerinte addigra nemzetformáló értelemben is létrejött a mai értelemben vett egységes „kubai” nép. Ehhez – mondja – a 19. század elején meredeken felszökő rabszolgakereskedelem „afrikai nemzetiségűek” tömegeit adta hozzá, akik majd a függetlenségi harc „olvasztótégelyében” váltak kubaivá.¹²

Részgazságai ellenére problematikus ez az állítás. Elég felidézni, hogy a 16–17. századi rabszolgázadások gyakran kiaknázták a Kubát érő külső (kalóz- vagy reguláris) támadások kínálta lehetőséget; vagy azt, hogy a szabad színesbőrűek csak korlátozott jogú „birodalmi polgárok” voltak. Még fontosabb ellenérv, hogy a 19. század nagy rabszolgafelkeléseit szinte kivétel nélkül szabad négerek, mulattok szervezték. Bár számottevő szociális, kulturális, tudati különbség volt a kubai születésű (részben szabad) feketék, mulattok, ill. a frissen behurcolt afrikaiak közt, sokkal nyilvánvalóbb „határvonal” húzódott tehát a fehérek, mulattok és feketék között.

Az etnikumok egy néppé, nemzetté integrálódásában – ami Kuba egész történetén végigvonul „lappangva” – vitathatatlanul kiemelkedő állomás volt a rabszolgáság eltörlését kimondó 1868–78-as szabadságharc, amely – az 1810–25 közötti latin-amerikai függetlenségi háborúk legtöbb terepétől eltérően – nem a kreolok és az anyaországiak egymás közti, alapjában reguláris jellegű háborúja volt a politikai hatalom birtoklásáért, hanem igazi népi-nemzeti felszabadító háborúként tétéleződött: a különböző bőrszínű, nemzetiségű, osztályhelyzetű emberek perdöntő „vízválasztója” Spanyolország kubai uralmának elismerése vagy tagadása volt. És bár okkal gyanítható, hogy az etnikumok teljes és végérvényes, immár tudatilag is vállalt egy néppé olvadása, „a különböző bőrszínű kubaiai egységes nemze-

tének”¹³ létrejötte a kubai nemzet létrejöttének deklarált időpontja után még évtizedekig elhúzódott, az első függetlenségi háború olyan eredménnyel járt, ami az etnikai integráció vonatkozásában számos latin-amerikai nemzet kialakulásától is eltér: a kreol uralkodóosztályok meg sem kísérelhették oly kategorikusan kitagadni a szabadságért a fehérekkel együtt harcoló színesbőrűeket a nemzet „testéből”, mint akkoriban a legtöbb dél-amerikai országban.

Nem adhattunk kiforrott szintézist a kubai nemzet születésének specifikumairól: ez még nem készült el. De ennyi is érzékelteti, hogy sajátos feltételek és komponensek eredeti találkozásáról van szó ebben a nemzetváltási folyamatban.

e) *A függetlenségi törekvésekről Marti színrelépése előtt.* „Az örökké hű sziget”, ezt a kétes értékű elismerést kapta Kuba az anyaországtól a latin-amerikai függetlenségi háborúk idején. A „dicséretet” némileg viszonylagossá teszi, hogy Spanyolország sem annyira Kuba „hűségében” bízott, mint saját hadseregében, és a kormányzó főkapitányra 1825-től ráruházott jogkörben, miszerint teljhatalommal léphet fel minden lázadási, összeesküvés, felkelési szándék gyanúja esetén. De tény, hogy kubai uralma 1868-ig sosem került komolyan veszélybe. Ennek egyaránt voltak nemzetközi és hazai okai.

Ami az előbbieket illeti: Kuba felfedezése óta a nyugati féltekén érdekelt országok érdeklődésének keresztüzében állt, és stratégiai fekvése a 19. században a világkereskedelem bővülésével még nagyobb jelentőségre tett szert. Főleg a szigetre évszázadok óta áhítozó Anglia és Franciaország, valamint az 1805-től új „igénylőként” színre lépő Egyesült Államok igyekezett változatos tervekkel megkaparítani Kubát, ill. vetélytársait ugyanebben megakadályozni. Ez a „mindenki mindenki ellen” állapot pedig átmenetileg a hanyatló Spanyolország kubai uralmát erősítette. Annál inkább, mert a többiekhez képest még gyöngye Egyesült Államok is – néhány konjunkturalis, ám eredménytelen próbálkozás után – döntően a status quo fenntartását pártolta, miközben erőt gyűjtött, csöndben növelte kubai gazdasági befolyását, és várta, hogy megteremtődjenek a feltételek a sziget bekebelezésére.¹⁴

A hazai okok közül főleg a függetlenségi ügy társadalmi bázisának relatív szűkösége ill. szétforgácsoltsága ötlük szembe. Az uralkodó osztályok szemléletét a rabszolgamunkában való érdekelttség határozta meg. Bár 1810–11-ben kacérkodtak a spanyolelleses lázadással, a rabszolgafelkelések meg-

győzték őket: választaniuk kell a nemzeti és önnön közvetlen osztályérdekeik között; s „a nemzeti függetlenség kérdését habozás nélkül alárendelték rabszolgatartó osztályérdekeiknek.”¹⁵ A függetlenségi ügy bázisát csak azok alkothatták, akiknek nem volt érdekük a rabszolgaság fenntartása – ide sorolhatók a kreol kispolgári rétegek (kisparasztok, kiskereskedők, kézművesek, értelmiségiek stb.) –, illetve a rabszolgák és szabad színesbőrűek, akiknek éppenséggel e szegyenletes intézmény elsöprése, a faji diszkrimináció felszámolása volt legközvetlenebb érdekük. De bár a kétféle erő érdekei nem voltak antagonisztikusan ellentétesek, törekvéseik súlypontja sokáig számottevően eltért: így a 19. század első felét a (kreol) függetlenségi és a (négermulatt) abolíciós mozgalmak sajátos párhuzamossága jellemezte, ami viszont mindkettőt gyengítette és bukásra ítélte. E kétféle törekvés fokozatosan kibontakozó „egymásra találása” szélesítette ki a század közepétől mind inkább a függetlenségi harc társadalmi bázisát; s maga a háború akkor robbant ki, amikor 1868-ban egy kivételes „pillanatra” egybeesett a kreol uralkodóosztályok legalábbis egy részének érdeke is a nemzet érdekeivel. Ám a Tízéves Háború – amelynek lendületét különböző okok már az 1870-es évek elején lefékezték – a tömeges mégoly áldozatos harca ellenére sem Kuba felszabadulásával ért véget 1878-ban, hanem a gyarmatosító Spanyolországgal kötött kompromisszummal. A békét fellélegezve fogadta a kreol függetlenségi politikusok többsége is; ám a népi felszabadító harc plebejus vezetői nem fogadták el. Már a békekötés idején megindult otthon s főleg az emigrációban az új függetlenségi tervek kovácsolása. S itt lép be José Martí Kuba történetébe, mint a függetlenségi erők nagyszerű vezéregyénisége.

Ahogy a békekötést követő amnesztia értelmében hazatért, Martí azonnal bekapcsolódott a szervezkedésbe; s kevéssel második száműzetése (1879) után már New Yorkban dolgozott egy új felszabadító terv előkészítésén. De az 1880-as expedíció kudarca arra a felismerésre vezette, hogy közvetlenül a politikai előkészítés van napirenden. Belátta: az otthoniak meggyőzése nélkül a fegyveres harcnak nincs esélye, hiszen „a maroknyi hős megannyi banditának tűnhet, ... ha a nép nincs velük”.¹⁶ S felismerte, hogy az előző hosszú háborútól elcsigázott Kuba népét csak olyan programmal lehet harcba vinni, mely világosan körvonalazza a függetlenségi erők elképzelését a szabad Kuba intézményes berendezkedéséről, fejlődéséről is. Azért is szükségét látta egy ilyen programnak, mert tudta – számos latin-amerikai ország példája igazolta, – hogy a legszentebb eszmével kivívott szabadság sem garancia a kormányzati diktatúra elkerülésére. Hosszas szervező munkába kezdett hát, amelynek eredményeként 1892-ben megszületett a kubai függetlenségi erők pártja.

A Kubai Forradalmi Párt megalakulását így méltatja a KKP I. Kongresszusa: „Ez a gondolat, amelyet ugyanebben az időben Lenin is kidolgozott, ... Martí egyik legcsodálatosabb hozzájárulása a politikai gondolkodás történetéhez.”¹⁷

Az értékelés Martí érintő részével egyetérthetünk. De világosan látni kell: Martí pártkonceptiója nem volt, nem lehetett „az a gondolat”, amit Lenin „is” kidolgozott. Kétségkívül egy, a hatalom megszerzésére törő társadalmi mozgalom politikai intézménye volt, mely felügyeletet gyakorolt e mozgalom fegyveres erői fölött. De ezzel lényegében ki is merül a hasonlóság. A döntő eltérést Martí így fogalmazta meg: „A független kubaiak undorodnának a „párt” szótól, ha az csak egy csoportot vagy szektát ... jelölne, melyben egyes kreolok (itt: „kubaiak” – B.J.) védekeznének mások ellen; de a párt szóban lelnék oltalmat ama kubaiak, akik megértették, hogy a szét-hulló ellenfél legyőzéséhez már csak egyre – egységre – van szükség.” „A Kubai Forradalmi Párt – maga a kubai nép.”¹⁸ Nem egy osztály pártja volt hát, s a legkevésbé a proletariátus élcsapata, hanem a függetlenség kivívását célzó nemzeti egységfront politikai intézménye, mely a kubai szabadságharcban érdekelt vagy azzá tehető összes társadalmi erő legtágabb szövetségét képviselte. Az persze, hogy az uralkodó osztályok nem álltak e harc élére, hogy a dolgozó tömegek plebejus vezetéssel készültek a háborúra, hogy a mozgalom eszméit a radikális kispolgári-demokrata Martí fogalmazta meg, nyomot hagyott a párt programján. De egyetlen dokumentuma sem tartalmaz olyan elemeket, amelyek bármely osztályt vagy réteget eltaszít-hatnák a frontból.

A lenini párteszmetől való elhatárolás nem csorbítja Martí művének történelmi jelentőségét; sőt éppen ez teszi lehetővé, hogy Lenin szellemében¹⁹ mérjük fel Martí nagyságát. Kuba társadalmi viszonyait és a feladat jellegét tekintve a nemzeti egységfront volt az egyedüli járható út; ezt igazolja a második függetlenségi háború itt nem részletezhető története is. S egyetértve azzal, hogy a Kubai Forradalmi Párt felépítése, működési rendje „egy nagy helyi autonómiával rendelkező demokratikus kispolgári köztársaság alapelveit jelentheti”,²⁰ azt is jelezni kell, hogy e párttal alakot öltött az a törekvés, amit Martí így fogalmazott meg: „A haza alapításának kezdetől (az előkészületektől – B.J.) fogva életképes és önerejéből teremtett formák közt kell végbemennie, nehogy egy gyenge kezű és támasz nélküli kormány kegyencuralomba vagy zsarnokságba taszítsa népét.”²¹

A Kubai Forradalmi Párt létrehozásával Martí az 1895–98-as háború vitathatatlan politikai vezére lett korai haláláig. S még nyilvánvalóbban lett

a kubai függetlenségi törekvések szellemi vezére társadalmi-politikai nézeteivel, nemzeteszmnényével.

2. José Martí nemzeteszmnényének főbb komponensei

Martí nem volt teoretikus; sosem foglalta tudományosan megalapozott egységes elméleti rendszerbe társadalmi-politikai nézeteit. Költő, szépíró, publicista volt: eszméi ennek megfelelő műfajokban nyertek kifejtést. Mind azért, mert a népekre, társadalmakra vonatkozó gondolatai szüntelenül a nemzete előtt álló feladat körül is forogtak, mind a kubai nemzetévalás specifikumaiból ill. Kuba nemzetközi exponáltságából adódóan a martíi nemzeteszme tágabb tartalmú a szűken vett „nemzeti” témánál. Átfogó elemzése monográfiát igényelne. Ehelyütt be kell érni azzal, hogy nagy vonalakban vázoljuk Martí hitvallását és álláspontját – legalábbis legjellemzőbb, legérettebb gondolatait, hiszen az eszmék evolúciójának vizsgálatára sincs mód –, az eszmerendszer teljességének ill. belső összefüggéseinek bemutatása helyett azokra a témákra összpontosítva, amelyek – megítélésünk szerint – a martíi nemzeteszme legfőbb alkotóelemei.

a) *Nemzeti lét, függetlenség és patriotizmus.* Martinak kora ifjúságától visszatérő témája Kuba jogcíme a függetlenségre. *A Spanyol Köztársaság és a kubai forradalom* c. 1873-as cikke két alapvető érvcsoportot taglal, mégpedig (tekintve, hogy a szerző alig húszéves) meglepően kiforrottan: 1. A monarchiát lerázó Spanyolországnak el kell ismernie a fegyverben álló Kuba jogát a szabadságára. 2. Kuba mint külön nemzet nemzetállami létet követel.

Az első témakör kapcsán Martí nem „moralizál”, bár sok morális érveléssel él; s nem is csak elvont eszmékre (republikanizmus, a „lázadás joga” stb.) utal. Az elnyomó ország népének igazi érdekét fejt ki, Marx és Engels idevágó álláspontjával egybecsengően: „Nem tudnak szabadságban gyarapodni azok a népek, amelyeknek homlokát vér szennyezi be.”²² S a más népek ellen irányuló nemzeti érdek jogcímét tagadja, amikor leszögezi, „hogy a haza tisztessége az egyetemes tisztességen belül (kell – B.J.) érvényesüljön.”²³

A kubai nemzet kapcsán sem csak a területi különállással érvel. Szerinte a nemzet „több, mint erőszakkal megszerzett birtokjog. A haza az érdekek közössége, a hagyományok és célok egysége, a szeretet és a remény gyengéd, vigasztaló egyesülése.”²⁴ Márpedig Spanyolország és Kuba között, a nyelvet leszámítva, nincs ilyen kötelék: mások a két nép tulajdonságai, szokásai, mások szomszédaik, kereskedelmi partnereik. S a legfontosabb,

ami közjük áll: az egyik hódító, a másik leigázott, ami az egyik számára dicsőség, a másiknak balsors, szenvedés volt. Mindezért „Kuba függetlenségét követeli saját léte, amelynek tudatára ébredt...”²⁵ Ezért hirdetett harcot Martí minden Kubára szemet vető hatalom ellen, akár nyíltan formál rá jogot, mint az anyaország, akár „új, magát még álcázó gazda”,²⁶ ahogyan majd az Egyesült Államokat fogja nevezni.

Martí azt is látta, hogy a nemzet-mivolt kiteljesedéséhez teljes függetlenségre van szükség. Ezért vitázott a félmegoldások hazai hiveivel, az autonomistákkal, s főleg az Egyesült Államokkal való annexió hiveivel, akik az 1880-as években már a kivándó kubai függetlenséget leginkább veszélyeztető irányba kacsintgattak, mondván: „A kis népek, amelyek még nem jutottak túl a vajúdas zürzavarain, veszélynek teszik ki magukat, ha olyan népekkel egyesülnek”, melyek gazdasági, demográfiai túlsúlyuk révén bekebelezhetik őket.²⁷

A nemzeti jelleg ilyen féltése nem új a kubai nemzeti tudat történetében; képviselték ezt a kreol uralkodóosztályok egyes ideológusai is. Martí bizvást korszakos hozzájárulása e gondolathoz az, hogy „Kubai – ez több, mint fehér, több, mint mulatt, több, mint néger”.²⁸ Azaz Kuba nemcsak a „fehérek” nemzete – mint a kreolok számára –, hanem a földjét hazájának valló összes etnikumé.

Ez a meggyőződés, amit Martí egész Latin-Amerika kapcsán is képviselt, nemcsak minden fajgyűlölet kategorikus elvetését tartalmazta. S továbblépett Bolívar gondolatán is, miszerint „Egyenlőségre van szükségünk, hogy úgyszólván egyéolvasszuk az emberfajtákat, politikai nézeteket és közösségi szokásokat.”²⁹ Martí arra a következtetésre jutott, hogy egy ország nemzeti jellegét annak valamennyi etnikuma formálja örökségével, történetével, jelenlétével; s hogy az ország kormányzása – ill. más népek politikai, kulturális értékeinek adaptálása – csak a felismert, vállalt nemzeti jelleg talaján lehet gyümölcsöző. „Ám oltás be köztársaságainkat a világgal; de a törzs a mi köztársaságainké kell hogy legyen.”³⁰ – írta egyik legszebb esszéjében.

Másfelől Martí számára a nemzet több, mint pusztán „nemzeti jelleg”: a nemzet, a haza voltaképpen „az összesség érdeke”. Mégpedig nemcsak a jelzett etnikai értelemben, hanem társadalmi, azaz osztály-megközelítésben is, mint jelzi Martí híres, törekvéseit leghivebben kifejező jelszava: „Mindenkivel, mindenki javára.”³¹

A nemzet ezen értelmezésében gyökerezik Martí patriotizmusának sarkatétele: a nemzeti érdek fölötte áll az egyének, csoportok minden részér-

dekének. Ebből a pozícióból bírálta a gazdagok önző közönyét, mondván: „Nem elég csak az anyagi érdekeket megvédeni, a haza nem folyószámla, s nem lehet a ‚tartozik-követel’ rendezésével ... elfojtani a vágyat ... egy olyan rendszer után, ahol a jog palotájában mindenki felemelkedhet...”³² S ebből a pozícióból marasztalta el a fiatal kubai proletariátust, amiért követelési harcát elébe helyezi a nemzeti függetlenség ügyének: „Szomorú látni, hogy szívbeli testvéreink anyagi törekvéseik védelme miatt megtagadják a méltóság első számú törekvésének védelmét”.³³ Bírálata a nemzeti összefogás szüksége felől alapjában jogos volt.³⁴ De Martí nemcsak aktuális politikai feladatnak látta, hanem bizonyos értelemben idealizálta is az osztályok fölötti „egységes nemzet” lehetőségét. Erre vall az előbbieik közvetlen, immár a proletariátus mozgalmi szervezkedését érintő folytatása: „Szomorú látni, hogy a ‚munkások’ másokat kizáró mottójával emberek bezárkóznak egy inkább káros, semmint áldásos korlátoltságba”; mert elkülönülésük hasonló választ szül más társadalmi csoportokban is, és ez „kevésbé lesz hasznára fiaiknak, mint egy teljes méltóságú állam, amelyben – egyszer s mindenkorra adottak lévén a napi munka eszközei – az embereket csak szívük heve, homlokuk fénye különbözteti meg.”

A haza érdekének mindenek fölöttiségéből, a függetlenségi harc követelményeiből ill. Martí magasrendű etikájából következik, hogy hazafiságeszméjében központi helyen állt az „áldozatvállalás”. Ha Martí értékrendje szerint hierarchizáljuk ennek különböző megjelenési formáit, az első helyre az elnyomás elleni lázadás kerül. Ha pedig az ügyért hozott anyagi áldozatról van szó, Martí igazságérzete annak relatív – a hazafi lehetőségehez mért – értékét nézi. Áldozatot kell hoznia a gazdagnak – mondja –, aki így „megtisztíthatja vagyona talán bűnös forrását”, „lemoshatja gazdagsága bűnét”.³⁵ De mivel „fölöslegéből” áldoz, áldozata – így érdeme is – kisebb, mint azé, aki „mérhetetlen szükségét” osztja meg a függetlenség ügyével; mint az emigrációban a köztársasági ügy javára gyűjtő szegény kubai munkásé.

Már az eddigiek néhány eleme fölveti a kérdést: milyennek képzelte Martí a majdan szabad Kubát? Annál inkább, mert a háború előkészítésekor, minden társadalmi szektor megnyerésére törekedve, gyakran így „egyensúlyozott”: a függetlenségi mozgalom vezetői sosem ígérték, „hogy az ország hasznából a kubaiak egy szűk csoportja, gőgös gazdagok vagy sóvár szegények fognak részesülni...”³⁶ De ismert ilyen próféciája is: „Nem az a forradalom, amit a bozótban megindítunk; hanem az, amit a Köztársaságban viszünk majd végbe.”³⁷

b) *A szabad Kuba martii eszményéről.*³⁸ A majdani Kuba gazdasági-társadalmi berendezkedését érintő martíi elképzelések kétféle „forrásból” értelmezhetők. Az egyik Kuba nemzetétválásának eredeti folyamata, valamint exponált nemzetközi helyzete, különös tekintettel az Egyesült Államok Kubával kapcsolatos törekvéseire, amelyeket az 1880-as évektől már nem lehetett félvállról venni. Mindez közvetlenül is formálta Martí látásmódját, termékeny gondolatokra sarkallta főleg hazája nemzetközi gazdasági-politikai beilleszkedésére vonatkozóan. Különös figyelmet érdemel a politikai függetlenség gazdasági feltételeinek megítélése. Martí két feladatot fogalmazott meg döntően külpiacra termelő, exportját mindinkább a cukorra építő hazája számára: 1. Óvakodni kell attól, hogy Kuba kereskedelme túlzottan az amerikai piacra összpontosuljon, mert ez magában rejtja a politikai függés veszélyét. „Az a nép, amelyik pusztulni akar, egyetlenegy népnek ad el, amelyik pedig meg akar menekülni, több népnek ad el.”³⁹ – intette Kubát és más latin-amerikai népeket, s kifejtette: „Minden nemzet kötőinek nyitva kell állniuk minden nép termékenyítő és törvényes tevékenysége előtt.”⁴⁰ 2. Diverzifikálni kell Kuba gazdaságát, mert „a mezőgazdaság különböző ágainak nagyszámú kultúrája és a hozzájuk kapcsolódó iparágak egyensúlyban tartják a népeket.”⁴¹

Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy Martí olyan iparosítási koncepciót vallott, mely nem annyira az autarch nemzetgazdaságok létrejöttének korára, inkább napjainkra, a nemzetgazdaságok világgazdasággá integrálódásának időszakára jellemző. Olyan ipart kell fejleszteni – írta –, amelyhez maximálisan kedvezőek a hazai feltételek, s amiben export-lehetőségek nyílnak; ellenben „el kell vetni ... minden olyan ipart, mely – bár nincs más piaca, csak a szűkös hazai – más országok régi, tökéletes iparainak ... legyőzésére kényszerül.”⁴² Korát megelőző gondolat ez, amit talán nem is annyira a korabeli Kuba külső-belső gazdasági feltételrendszere, inkább elsősorban történetileg kialakult világpiacon nyitottságának szemléletformáló hatása inspirált.

Martí gazdaság szemléletének másik jellegzetes eleme ifjúságától a protekcionizmus elvetése, a szabadkereskedelem preferálása. Szerinte „A protekcionizmus csak a gyárosoknak használ, de árt a fogyasztóknak. A szabadkereskedelem a fogyasztóknak használ, s ha árt valakinek, csak a gyárosoknak.”⁴³ Ez a felfogás, amely a fogyasztói érdeket helyezi előtérbe a termelői érdek rovására, szembetűnően eltér a burzsoázia tipikus gondolkodásmódjától. Abban, hogy Martí így „súlyozott”, nyilvánvalóan része volt a nemzeteszemlélyére ható másik „forrásnak”: utópikus elemektől sem mentes kispolgári-demokrata társadalomképének is.

Martí elvetette a tőkés fejlődésnek az Egyesült Államokban megismert útját. De antikapitalizmusa nem a tőkés út lényegének ill. történelmi jelentőségének megértéséből fakadt, hanem a kapitalista társadalom szembeűnő tasztító velejároinak elutasításából. Kapitalizmuskritikája nem a tőkés út reális meghaladása volt hát, hanem annak egy kispolgári-idealizált társadalomeszmény szemszögéből való bírálata. Ezt jelzi az is, hogy bár Martí tisztelte, védte nemcsak a „szegényeket”, de kifejezetten a munkásokat is, ez utóbbiakat soha nem ismerte el a szó marxi értelmében vett politikai osztályként. Úgy vélte, az osztályharc kubai megjelenését „a szundikáló politikusok tettek lehetővé az előrelátás és az igazság hiánya miatt”.⁴⁴ S mint a Marx halálakor New Yorkban tartott munkás-gyászünnepről küldött melegsavú tudósítása sejteti, elvileg vetette el az osztályharcot. „Marx Károly meghalt. – írta. – Mivel a szegények oldalára állt, tiszteletet érdemel. De nem az tesz jól, aki a bajra rámutatva nemes lángban ég, hogy írt leljen rá, hanem az, aki szelid orvoslásra tanít. Rémitő feladat, embereket emberekre úszítani. Galádság, ha egyes embereket erőszakkal vadállattá tesznek mások hasznára. De olyan kiutat kell lelni e galádságból, hogy a vadállat megálljon anélkül, hogy előtörve rémitene.”⁴⁵

S mi volt Martí eszménye? Mintegy „mottója” lehetne alábbi fejtegetése: „A kizárólagos gazdagság igazságtalan. Legyen sokaké: ne a parvenüké, a „holt kezeké”, hanem azoké, akik tisztességgel és munkálkodással kiérdemlik. Az a nemzet gazdag, amelyben sok kistulajdonos van. Nem az a nép gazdag, ahol néhányan gazdagok, hanem ahol mindenkinek jut egy kevés a gazdagságból. A politikai gazdaságtanban és a jó kormányzatban szétosztani annyi, mint boldogságot teremteni.”⁴⁶ Úgy képzelte, hogy az állami földek és a parlagon maradt magánbirtokok felosztásával kialakítható egy „jó birtokrendszer”, ami „kiegyensúlyozza a társadalmi problémákat”.⁴⁷

Martí eszménye a társadalmi erők kiegyensúlyozása, egy sajátos „társadalmi harmónia” kialakítása volt a kistulajdon bázisán. Ezért csak megszorítással fogadható el az az állítás, hogy Martí a győzelem utánra halasztotta az átmenetileg háttérbe szorított érdekkonfliktusok megoldását.⁴⁸ Bizonyosan így volt minden általa tudatosított érdekkonfliktus vonatkozásában; de kérdés, belátta-e például, hogy az immár Kubában is megjelenő tőkés-bérmunkás ellentét objektíve nem oldható fel az általa vázolt úton? Másrészt csak a fentiek függvényében értelmezhetők helyesen a Martí által gyakran használt olyan kifejezések, mint „közvagyon”, „valóságos munkamegosztás”, „az egész nép kezébe adott haza” stb. Mindezt azért kell hangsúlyozni, mert Martí társadalomképe eklektikus: lappangó, de nála nem szembesü-

lő ellentmondásként megfér benne a magántulajdon és a társadalmi igazság, az osztályharc elvetése és egy olyan társadalom ígérete, ahol „az ország sorát nem egyik osztálynak a másik fölötti uralmában látják”⁴⁹. Emellett különböző írásaiban is más-más aspektusokra esik a hangsúly. Ez pedig nemcsak azt eredményezi, hogy a kubai utókor minden társadalmi-politikai irányzata – a konzervatív, a reformista, a kispolgári és marxista forradalmár – egyaránt meglelte Martiban a számára befogadható elemeket; hanem azt is, hogy tág tere nyílt s nyílik a martí életmű különböző érdekek szerinti interpretálásának, nemegyszer lényegével ellentétes szellemben is...

c) *A nemzeti előítéletek elutasítása*. Marti mélységesen, s a honvágy által felfokozottan szeretett mindent, ami „kubai”. Minden alkalmat felhasznál, hogy „dolgos, művelt, nemes népe” erényeit, képességeit tudatosítsa a kubaiakban. Néha odáig ragadta a szeretet, hogy így beszélt: védünk mindenkit, aki „velünk egy földön született, még ha vétek zavarja, tudatlanság kisiklatja, harag bősziíti vagy bűn vére szennyezi is”.⁵⁰ De jellemzőbb rá ez: „A rosszat gyűlölni kell, akár a miénk, akár másoké. A jót nem szabad elvetni csak azért, mert nem a miénk.”⁵¹

Ez a nyitottság Marti szemléletének egyik legvonzóbb vonása. Miközben megismert több európai és közép-amerikai országot ill. az Egyesült Államokat, mindenütt nyitott szemmel és szívvel élt. Mindig készen állt, hogy őszinte gyönyörűséggel befogadja az idegen értékeket, keresse – anélkül, hogy bármit „lemásolna” – a Kubában és „a mi Amerikánkban” hasznosítható tapasztalatokat. Még inkább magával ragadó, ahogy ezt az előítéletmentességet maradéktalanul beépítette nemzeteszíméjébe. Egész életművén hangsúlyosan végigvonul a felismerés, hogy nem a „spanyol” gátolja Kuba függetlenségét, nem a jószándékú emberek, nem a népek egymás ellenségei, hanem a birtokolni vágyó, hódító hatalmak.

Amilyen következetesen harcolt a faji előítéletek ellen, éppúgy szembezárt a nemzeti előítéletekkel. Maga is számtalan vonatkozásban bírálta az Egyesült Államokat, nem titkolva ellenszenvét az észak-amerikai fejlődés számos aspektusa – így a „latin”-ellenes jenki előítélet – iránt. De így intette a „latin” népeket: „Nem szabad provinciális ellenszenvőtől vezérelve veszületett és végzetes rosszасágot feltételezni a földrész szőke nemzetéről csak azért, mert nem beszéli nyelvünket, nem úgy rendezi be otthonát, mint mi, mert másfajta politikai hibákban szenved, nem olyanokban, mint mi.”⁵² Nem szabad, hogy a nemzeti hovatarozás szembefordítsa vagy egymástól elzárja a népeket, vallotta Marti; s bár terminológiaiag nem, lényege szerint

számunkra is elfogadható megállapítása: „A patriotizmus bírálendő, ha azért folyomodnak hozzá, hogy meggátolják a világ minden jóhiszemű embere közötti barátságot”, ám „szent kötelesség, ha a haza olyan viszonyok közé helyezéséért harcolnak, hogy benne az emberek boldogabbak legyenek.”⁵³

Ugyanezt látta a nemzeti külpolitika alapelveként is. „A világgal kell szövetséget kötni, nem annak egy részével; nem egyik részével a másik ellen.”⁵⁴ – hirdette az 1891-es Amerika-közi értekezleten, ahol az Egyesült Államok megkísérelt elfogadtatni egy éppoly kirekesztőleges, az „idegenek” iránt ellenséges pánamerikanizmust, amilyen xenofóbiás-hegemonista tartalmú volt már ekkor s lett később a többi „pán”: a pángermanizmus, pánszlávizmus, pániszlámizmus.

d) *Martí „latin-amerikanizmusa”*. A kubai forradalom 1959-es győzelmé óta tapasztalható „Martí-reneszánsz” egyik fő témája Martí „latin-amerikanizmusa”, azaz a latin-amerikai népek testvériségére és összefogására vonatkozó eszméje, politikai koncepciója.

A latin-amerikai országok történelmi közösségének eszméje már a függetlenségi háborúk idején testet öltött: átfogó politikai koncepcióvá főleg Bolívar munkásságában vált. Martí alapvető pontokon módosította, gazdagította a „spanyol-amerikaiság” e korai értelmezését.

A világlátott Martí számára evidens volt: „a mi Amerikánk” valóban más, mint akár Európa, akár az Egyesült Államok. E „másféleséget” (ill. a belső „rokonságot”) azonban nemcsak a hispán örökségre (nyelvi, kulturális, vallási stb. közösség) vezette vissza, mint előtte-utána annyian, hanem jórészt történelmi okokra. „Az északi Amerika az ekevasból született, a spanyol az embervadász kutyából”, mondta például, a „két Amerika” eltérő viszonyairól szólva.⁵⁵ Másrészt gondolatrendszerében meghatározó súllyal jelen volt a latin-amerikai népek történetileg kialakult etnikai összetettsége annak nemzeti jelleget, sajátosságokat formáló történeti-kulturális következményeivel, valamint az így kialakult-megszilárdult nemzeti jellegből „a mi Amerikánk” országainak intézményes berendezkedésére, adekvát saját útjuk fellelésére vonatkozó következtetésekkel.

Martí „latin-amerikanizmusa” ugyanakkor nemcsak racionális érveket tartalmazó eszme volt, hanem mély érzelmi elkötelezettség is a közös sorsú népek földrésze iránt. Olyan érzelmi elemeket is tartalmazott, amiket Európában csak a szülőhazához való viszonyban találhatunk. „Amerika-anyánkról” beszélt, melynek minden országában otthon érzi magát minden latin-amerikai. Szeretem Guatemalát – vallotta –, mert amerikai ország, „követ-

kezésképpen az enyém is.”⁵⁶ „Ön talán nem kubai...? – kérdezte egy dominikai barátját. – ... És mi vagyok én, s ki mondja meg, hol az én földem? ... Az ön hazája az enyém is, útjuk közös.”⁵⁷ Ez az érzelem nem Kuba iránti érzelve helyett, nem annak rovására érvényesült, hanem mintegy azt kiegészítve. Jogosnak tűnik hát „kettős patriotizmusról” – a hazai és a régió, a „kis” és „nagy haza” egyidejű, azonos hőfokú szeretetéről – beszélni. Ez a „kettős patriotizmus” – Marti nemzeteszmejének egyik legeredetibb eleme – evidenciaként tartalmazta a latin-amerikai népek testvér-voltát, szolidaritását, s magában foglalta a földrészt egészéért való felelősségérzetet is.

Ám ez a „latin-amerikanizmus” mint történelmi közösség és elkötelezettség Martinál sosem mosódott egybe a szükségszerű politikai közösség eszméjével. Nincs nyoma, hogy bolívari álmokat dédelgetett volna: hogy akár távlatilag a latin-amerikai népek politikai integrációját, egy államba vagy konföderációba tömörítését tervezte volna. Úgy tűnik, a testvérnépek megszilárdult önálló nemzetállami létével számolt a belátható történelmi éraban; aligha csak az Egyesült Államok expanziós törekvései ellenében mondta:

„A földrajzi adottság, hogy együtt élünk Amerikában, nem kötelez politikai egységre...”⁵⁸ Másfelől az a politikai „latin-amerikanizmus”, kontinentális összefogás, amelyet ő szorgalmazott, nem valamiféle misztikus közösségutadatra épült, s nem volt hegemonista, idegengyűlölő, agresszív, mint a pán-amerikanizmus. Alapvetően önvédelmi jellegű volt, s reális alapját a latin-amerikai népeket északról fenyegető közös veszély adta.

e) *Marti „antiimperailizmusa”*. A mai progresszív Marti-kutatás mássik kulcstémája Marti álláspontja a Kubát és Latin-Amerikát fenyegető észak-amerikai törekvések kapcsán, vagy – ahogy a leggyakrabban említik – Marti „antiimperailizmusa”.

Közismert, hogy a Monroe-doktrínát 1823-ban meghirdető Egyesült Államok súlya a 19. század folyamán egyre nőtt a kontinentális politikában. Az 1840-es évektől már közép-amerikai országok rovására is terjeszkedett; s az 1880-as évekre kontinentális koncepcióvá értek expanzív, hegemonista törekvései, melyek eszmei alapját a pánamerikanizmus adta. Az új szakasz „nyitánya” az Amerikai Nemzetközi (ún. Pánamerikai) Konferencia (1889–90) és az Amerikai Nemzetközi Pénzügyi Konferencia (1891) volt.

Marti aki mindkét értekezleten részt vett, világosan látta az északi törekvésekből Latin-Amerikára leselkedő veszélyt. „A függetlenség óta nem volt ügy Amerikában, mely nagyobb ítélőkészséget ... követelne, mint az a meghívás, amit a hatalmas, eladhatatlan termékkel teli, amerikai uralma ki-

terjesztésére elszánt Egyesült Államok intéz a kisebb hatalmú... amerikai nemzetekhez, hogy létrehozzon egy Európa elleni ligát, s lezárja kapcsolatait a világ többi részével. Spanyolország zsarnokságától meg tudott szabadulni a spanyol Amerika; s most, miután ítélő szemmel áttekintettük e meghívás előzményeit, okait, tényezőit, ki kell mondani, mert ez az igazság: itt a pillanat, hogy a spanyol Amerika meghirdesse második függetlenségét.”⁵⁹ – írta a Pánamerikai konferenciáról küldött tudósításában.

Martínak, aki az 1880-as évek elejétől az Egyesült Államokban élt, nem voltak illúziói a nagyhatalom kubai szándékát illetően sem. Ami ezt illeti, lassan „beérett” a kubai „gyümölcs”, mint J. Q. Adams jövendölte 1823-ban.⁶⁰ Spanyolország kubai uralma egyre gyengült; s bár most sem az Egyesült Államok volt az egyetlen, mely igényt formált a szigetre, pozíciója sokkal kedvezőbb volt, mint pár évtizede: megnövekedett gazdasági-katonai ereje, kubai gazdasági befolyása, s az annexiónak nem lebecsülhető társadalmi bázisa volt Kubában. Mindezt látta Martí is. Legfeljebb „utolsó csepp” lehetett, amikor 1889-ben hírül vette: az Egyesült Államok legújabb terve az, hogy „galádul kierőszakolja a háborút a szigeten”, s ezzel ürügyet nyer a beavatkozásra.⁶¹

A Kubát és potenciálisan egész Latin-Amerikát fenyegető Jenki expanzió szülte a martíi életmű egy nagy jelentőségű koncepcionális gondolatmenetét, mely szerint: 1. A latin-amerikai országok önmagukban gyengék az északról leselkedő veszély elhárítására: kontinentális szinten össze kell fogniuk tehát önnön védelmükre. 2. Mivel az utolsó karib-tengeri spanyol gyarmatok megszerzése stratégiai bázishoz juttatná az Egyesült Államokat, a testvérnépek közvetlen érdeke ennek megakadályozása. „Ha a mi Amerikánk szabadságot akar, segítsen szabaddá tenni Kubát és Puerto Ricót”, követelte Martí.⁶²

Mivel aggodó próféciai a következő években—évtizedekben rendre beteljesültek, kivételes politikai éleslátást tükröző eszméi aktuálisak maradtak Latin-Amerika 20. századi antiimperialista erői számára is. De vajon azt jelenti-e ez, hogy Martí antiimperialista volt a szó egzakt értelmében?

Anderle Ádám szerint Martí „jenkiellenes, és ez csak annyiban válik antiimperializmussá, amennyiben magában az Egyesült Államokban a fejlődés imperialista elemei előtérbe kerülnek.”⁶³ Állítása két ponton vitathatónak tűnik. Egyrészt megítélésünk szerint a „jenkiellenesség” főleg érzelmi, nem pedig politikai töltetű jelenség; Martínál pedig egyértelműen ez utóbbiról van szó. Másrészt nem csak, sőt nem is elsősorban az a kérdés, mennyire jutott az Egyesült Államok az imperializmus útján, hanem az, hogy

Martí mit és hogyan értett meg az amerikai fejlődés imperialista elemeiből, magából az imperializusból? E kérdés marxista megalapozottságú tisztázásához alighanem szükség van néhány alapvető kiindulópont markáns megragadására és a belőlük adódó következtetések elfogultságtól, „akutalizálástól” mentes levonására. Hiszen Martí a maga módján ismerte, de tudományos igényrel soha nem vizsgálta, és történelmi szerepét, lényegét tekintve alapjában nem is értette meg az Egyesült Államok tőkés fejlődését, általában a tőkés fejlődést. Magát az imperializmust sem érthette tehát a maga igazi mi voltában – a terminológia lenini értelmében –, mint e tőkés fejlődés szükségszerűen kibontakozó új szakaszát. Annál kevésbé, mert az Egyesült Államok Latin-Amerikára sérelmes „álmai”, szándékai, egyes tettei évtizedekkel megelőzték az észak-amerikai fejlődés kifejezetten imperialista szakaszba jutását. Ez egyfelől megkönnyítette Martí számára az 1880-as évektől új elemekkel gazdagodó jenki politika expanzionista, hegemonista jellegének felismerését, másfelől viszont megnehezítette, hogy ezt a politikát egy új minőségi jegyekkel bíró szakasz, az imperializmus sajátjaként fogja fel. S valóban: az Egyesült Államok új politikájában Martí inkább korábbi törekvések kiteljesedését látta.

Ez nem kisebbíti a nagyszerű kubai hazafi történelmi érdemét, aki hazája függetlenségéért és a testvérnépek sorsáért aggódva minden latin-amerikai kortársánál világosabban és mélyebben értette a születőben levő amerikai imperializmus azon vonásait, törekvéseit, amelyek ekkor már közvetlenül veszélyeztették szeretett hazáját és földrészét. Vitathatatlanul a lenini értelemben vett antiimperializmus kiemelkedő előfutára; de „antiimperialistának” csak a jelzett megszorításokkal nevezhető.

f) *Kuba nemzetközi „küldetéséről”*. Martí számos Kubával foglalkozó írásában szerepel hangsúlyosan hazája önmagán túlmutató jelentősége, nemzetközi felelőssége. „Egy világ az, amit egyensúlyba hozunk, nemcsak két sziget, melyeket felszabadítunk – írta Kubáról és Puerto Ricóról 1894-ben. – Mily kicsiny minden... ama igazi nagyság előtt, hogy ... a virágzó Antillák szabad létével elkerülhetjük a szükségtelen konfliktust egy Amerikában zsarnokoskodó nép és az étvágya ellen összefogó világ között.”⁶⁴ „A szabad Antillák meg fogja menteni a mi Amerikánk függetlenségét és az angol Amerika már kétséges és csorbult becsületét, s talán közelebb hozza és megszilárdítja a világ egyensúlyát.”⁶⁵ – így 1895-ben. S a második függetlenségi háború egyik legfontosabb dokumentumában: „Kuba kulcsa annak a sziget-csoportnak, ahol pár éven belül földrészek kereskedelme fog találkozni; füg-

getlenségi háborúja az egész világra kiható esemény, szükséges szolgálat, amellyel az Antillák józan hősiessége hozzájárul Amerika nemzeteinek szilárdságához és tisztességes kapcsolataihoz, s a világ még ingadozó egyensúlyához.”⁶⁶

A fentiekből világosan kitapintható, miből fakadt és miben állt Martí szerint Kuba önmagán túlmutató nemzetközi felelőssége, más népek iránti „küldetése”. Eszerint szerepe egyértelműen stratégiai fekvésében gyökerezett; abban a földrajzi adottságában, aminek nemzetközi exponáltságát köszönhette. Ebből vezette le Martí Kuba olyan jelentőségét, hogy a maga útjával – áttételesen, de igencsak „közvetlenül” – befolyásolhatja akár igen távoli népek sorsát is. Martí remélte, hogy a független, politikailag szilárd, a világpiacon ügyesen „lavírozó” Kuba – mögötte az összefogás közös érdekét felismerő latin-amerikai népekkel – sikerrel ellene szegülhet az észak-amerikai és más hódító törekvéseknek; hogy ebben az értelemben befolyásolhatja hát a világtörténelmet. Ez róttá a kis karib-tengeri szigetországra azt a „küldetést” a martíi koncepcióban, hogy szabadsága kivívásával, a demokratikus köztársaság, a társadalmi harmóniát megteremtő „boldog nemzet” prosperitásán alapuló politikai stabilitással – azaz a nemzeti feladatok lehető legjobb megoldásával – nemcsak önmagának tartozik, hanem a latin-amerikai és más népek érdekeit is szolgálja, szolgálnia kell.

Ha végezetül azt keressük, miben áll Martí eszmerendszerének jelentősége, mindenek előtt két szempont érdemel figyelmet. 1. Nemzeteszmeje eltér a nemzettéválás hasonló szakaszában álló nyugat- és kelet-európai országok nacionalizmusának jellegzetes, ismert irányaitól. Elhatárolható minden reakciós nacionalizmustól, sovinizmustól: nem tartalmaz más népekkel szembeni előítéletet, bizalmatlanságot, ellenségeskedést, gyűlölködést. S bizonyos mértékig eltér a történelmi fejlődés adott szakaszában fellépő progresszív polgári-kispolgári nacionalizmusoktól is: nemhogy az elzárkózás, de alapvetően a befelé-fordulás, az önmagával-beérés sem jellemző rá. 2. Mivel a második függetlenségi háborút lezáró 1898-as amerikai beavatkozás után Kubában tartósan más gazdasági-társadalmi-politikai feltételek jöttek létre, mint amelyekhez Martí nézetei kapcsolódtak, programszerű fölvetéseinek jó része elvesztette aktualitását a következő évtizedekben. De mivel gyakorlatilag az jött létre, amit rettegett, ami ellen harcolt, amitől óvott, tanításának szelleme még aktuális maradt minden későbbi, a nemzeti függetlenségért küzdő haladó-antiimperialista erő számára.

Jegyzetek

1. José Martí életútjáról, munkásságáról magyar nyelven képet adnak Salvador Bueno, José A. Portuondo és Kerekes György tanulmányai Martí „A mi Amerikánk” (Európa, 1973. Bp.) c. antológiájában; lásd még Anderle Ádám: José Martí a politikus. = Tanulmányok Kubáról. Ideológiai és politikai kérdések. Bp. 1974. 5–30.
- 1/a. Kuba Kommunista Pártjának Programatikus Platform-tervezete. (1975.) = Kézirat, nyersfordítás. 5. és 7.
2. Aguirre: De nacionalidad a nación en Cuba. = Universidad de La Habana, No. 196–197. (1972.), 59–60.
3. Chain: Formación de la nación cubana. = La Habana, 1968, 110. és 113–117.
4. Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés. = Marx–Engels–Lenin–Sztálin: Proletár nemzetköziség és hazafiság. Szikra, 1952. Bp. 88.
5. A kreolok a spanyol gyarmatosítók több generáció óta Latin-Amerikában élő leszármazottai. Érdekeik főleg a 18. sz. végétől kerültek szembe az anyaország érdekeivel; ugyanakkor földbirtokos, nagykereskedő stb. rétegeik sajátos gyarmati uralkodóosztályként szembenálltak a gyarmati kizsákmányolt osztályokkal, entikumokkal, s függetlenségi törekvéseiket úgy igyekeztek érvényesíteni, hogy ez utóbbiak fölötti uralmukat maradéktalanul megőrizték.
6. El tabaco en las Antillas en los siglos 17. y 18. = Wittman: Estudios económicos de Hispanoamérica colonial. Akadémia Kiadó, 1979. Bp. 109.
7. U.o.
8. Le Riverend: Historia económica de Cuba. = La Habana, 1974. 275.
9. U.o. 381. és következő oldalak.
10. Lásd Lenin: A nemzetek önrendelkezési jogáról; Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés stb.
11. Lásd: „A piac az első iskola, ahol a burzsoázia nacionalizmust tanul.” = Sztálin: Marxizmus és nemzeti kérdés, i.m. 90.
12. Chain: Formación de la nación cubana, 49. és 105.
13. El Movimiento Obrero Cubano. Documentos y artículos. 1925–1935. = La Habana, 1975, 561. (A kubai KP 1932-ben még „a kubai néger nemzetiség” önrendelkezési jogának, területi autonómiájának támogatásáról hozott határozatot; ezt a koncepciót váltotta fel 1936-ban a szövegben idézett álláspont.)
14. A témáról gazdag forrásanyagot, részletes képet ad (nemcsak Kuba és az Egyesült Államok viszonylatában) Guerra: La expansión territorial de Estados Unidos a expensas de España y los países hispano-americanos. = La Habana, 1964. és P.h. Foner: Historia de Cuba y sus relaciones con Estados Unidos I–II. = La Habana, 1973.
15. Kuba Kommunista Pártjának I. Kongresszusa. = Bp. 1976. 7.
16. Carta a Emilio Núñez. = Martí: Ideario separatista, La Habana, 1947. 81.
17. Kuba Kommunista Pártjának I. Kongresszusa, 8–9.
18. El Partido Revolucionario Cubano. = Martí: Ideario separatista, 151. és 153.
19. „A történelmi érdemeket nem aszerint ítélik meg, hogy mit *nem adtak* a történelmi személyiségek a mai követelményekhez képest, hanem aszerint, hogy *mi újat adtak* elődeikhez képest.” (Lenin: A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez. 1897.) Marx–Engels–Lenin: A történelmi materializmusról. Kossuth, 1967, Bp. 364.

20. Anderle: José Martí, a politikus, 24.
21. A Montecristi Kiáltvány. = Martí: A mi Amerikánk, 357.
22. A Spanyol Köztársaság és a kubai forradalom. = U.o. 263.
23. U.o. 264.
24. U.o. 269.
25. U.o. 271.
26. Egyszerű versek. Bevezető. = U.o. 34.
27. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = U.o. 304.
28. „Fajom”, = U.o. 330.
29. Simón Bolívar írásai. = Európa, 1976, Bp. 119.
30. A mi Amerikánk. = Martí: A mi Amerikánk, 296.
31. Discurso. = Martí: Ideario separatista, 127.
32. Autonomizmus és függetlenség. = Martí: A mi Amerikánk, 236.
33. Nuestras ideas. = Martí: Ideario separatista, 147.
34. A spanyol anarchista, anarchoszindikalista befolyás alatt születő kubai munkásmozgalom az 1890-es évek elejéig alapvetően a nemzeti közömbösség platformján állt.
35. Pobres y ricos. = Martí: Obras Completas 2. kötet. La Habana, 1975, 251.
36. A Föld szegényei. = Martí: A mi Amerikánk, 339.
37. Idézi Blas Roca: José Martí, revolucionario radical de su tiempo. = Casa de las Américas, No. 76. (1973), 13.
38. Mivel Kerekes György és Anderle Ádám említett tanulmányai átfogóbb képet adnak Martí gazdasági-társadalmi nézeteiről, mint amire e tanulmány keretei között mód van, itt csak a téma szemszögéből legfontosabb aspektusokra szorítkozhatunk.
39. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = Martí: A mi Amerikánk, 307.
40. Comisión Monetaria Internacional Americana. = Martí: Nuestra América. La Habana, 1974, 327.
41. Idézi Anderle: José Martí, a politikus, 23.
42. La industria en los países nuevos. = Martí: Obras Completas 7. kötet, La Habana, 1975. 28.
43. Proteccionismo y libre cambio. Casa de las Américas, No. 85. (1974), 65.
44. Martí 1892-es írásából forrásmegjelölés nélkül idézi Soler: De nuestra América de Blaine a nuestra América de Martí. = Casa de las Américas, No. 119. (1980), 44.
45. Cartas de Martí. = Martí: Obras Completas 9. kötet, La Habana, 1975, 388.
46. Idézi Roig de Leuchsenring, előszavában. = La Reforma Agraria. Obra Magna de la Revolución en Cuba Republicana. Oficina del Historiador de la Ciudad de La Habana, 1960, I. kötet 25.
47. El Partido Revolucionario a Cuba. = Martí: Obras Completas, 2. kötet, La Habana, 1975, 346.
48. Le Riverend: Historia económica de Cuba, 536.
49. Martí 1894-es írásából forrásmegjelölés nélkül idézi Soler: De nuestra América de Blaine a nuestra América de Martí 45.
50. Discurso. = Martí: Ideario separatista, 115.
51. Az igazság az Egyesült Államokról. = Martí: A mi Amerikánk, 335.
52. A mi Amerikánk. = U.o. 301–302.
53. Nuestras Ideas. = Martí: Ideario separatista, 147.
54. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = Martí: A mi Amerikánk. 307.

55. Madre América. = Martí: Nuestra América, 35. és 34.
56. Levél Valero Pujolhoz. = Martí: A mi Amerikánk, 277.
57. Levél Federico Henríquez y Carvajalnak. = U.o. 348.
58. Az amerikai köztársaságok pénzügyi értekezlete. = U.o. 307.
59. Congreso Internacional de Washington. = Martí: Nuestra América, 250.
60. Az „érett gyümölcs-politika” néven ismert prognózis így hangzik: „A hogy a gyümölcs, amelyet a szél leszakít a fáról, nem tud – még ha akarna sem – a levegőben maradni és nem földre esni, úgy a Spanyolországról leválasztott s a mesterséges kapcsolatokat vele megszakító Kuba sem tudja fenntartani magát, és elkerülhetetlenül vonzódnia kell az észak-amerikai szövetséghez.” = Párttörténeti Közlemények, 1963, 2. sz. 59.
61. Carta a Gonzalo Quesada. = Martí: Nuestra América, 321.
62. Otro Cuerpo de Consejos. = Martí: Obras Completas 2. kötet, La Habana, 1975. 373.
63. Anderle: José Martí, a politikus, 19.
64. El tercer año del Partido Revolucionario Cubano. = Martí: Obras Completas, 3. kötet, La Habana, 1963, 142.
65. Levél Federico Henríquez y Carvajalnak. = Martí: A mi Amerikánk, 348.
66. A Montecristi Kiáltvány. = U.o. 358.